

Prominent Women and the Tudeh Party of Mazandaran (1941–1946) Case Study: The Political Life Experience of Razieh Ebrahimzadeh in Mazandaran

Zamaneh hasannezhad¹

Abstract

The emergence of the Tudeh Party marked a new phase in the history of Iran's subaltern movements. Aiming to engage diverse social groups across the country, including the northern regions, the party also sought to integrate marginalized populations, particularly women. Women's recruitment into the Tudeh Party has remained a significant and contested topic in both party studies and the historiography of Iranian women. In Mazandaran, the provincial branch of the Tudeh Party succeeded in attracting both local and migrant women supporters. However, the dynamics of women's membership in this region displayed distinct characteristics. Despite limited available sources, examining the life and political experience of Razieh Ebrahimzadeh – one of the leading female members of the Mazandaran branch – provides valuable insight into women's political participation during this period. Using a descriptive-analytical approach and drawing on archival materials, memoirs, and brief interviews, this study reconstructs a neglected chapter in the history of women in northern Iran.

Keywords: Mazandaran, Pahlavi Era, Tudeh Party, Women, Razieh Ebrahimzadeh

1- Phd of local history -instructor of the history department at the university of Mazandaran. Email: hasannezhad@iau.ac.ir
Date received: 06.11.2025, Date of accepted: 09.01.2026

Introduction

After September 1941 and the fall of Reza Shah, Iran entered a period of political openness. The relative freedom of political prisoners and the presence of Allied forces paved the way for the growth of political parties and political activity across the country. During this period, numerous small and large parties with diverse ideological orientations emerged throughout Iran and became active. A notable feature of this era was the expansion of party activities in provincial towns outside the capital, which was of special importance to political elites (Tabari, 1988: 59). During these years, due to the political and military dominance of the court in Tehran, some political activities shifted to other provinces and towns, where political parties adapted to the class structure and political culture of local communities.

Between 1941 and 1946, Iran experienced economic transformations and an acceleration of capitalist structures. These developments provoked varied responses among different social strata and contributed to the emergence of parties with diverse orientations. Mazandaran, due to its class transformations and the emergence of new groups such as industrial workers – whose appearance resulted from the economic reforms of the First Pahlavi Era – became one of the arenas of local party activity. The Tudeh Party, the most prominent radical party of the time, succeeded in expanding its branches across provinces and attracting various segments of society. The role of the Soviet consulate in northern cities, including Sari, was significant in strengthening the Tudeh Party's activities in Mazandaran (Sakma, 1602/290, p. 2.)

Although women had participated in political activities since the Constitutional Revolution, they had never been officially recognized in Iran's political struggles. Drawing on feminist ideas from Soviet communist women, the Tudeh Party incorporated women into political activism. After September 1941, women in Tehran and later in provincial towns joined the party's members, militants, and supporters (Firuz, 1993, Introduction). In Mazandaran, although information on prominent women is limited, cases such as Razieh Ebrahimzadeh exemplify active women within the Tudeh Party and serve as useful points of analysis.

Recruiting women into the Tudeh Party of Mazandaran faced several challenges. The lack of information about these women may reflect restrictions on their activities or the absence of systematic documentation. Among the active women, Fatemeh Shirzad, Nikzad, Mansoureh Keyvanlou, and Razieh Ebrahimzadeh were notable. Fatemeh Shirzad, a worker at the Chalous silk-weaving factory and of Caucasian immigrant background, helped transform certain localities into centers of opposition to the party through her radical actions. Razieh Ebrahimzadeh, a senior worker (forewoman) at the Shahi textile factory, along with her husband and other party leaders, organized a group of workers and played a crucial role in guiding them (Eskandari, 1993: 486).

During this period, Mazandaran experienced the effects of modernism, the construction of railways, the establishment of factories, and the emergence of an industrial working class. Internal migration and the arrival of new social groups created an environment favorable to political activity and party growth. Differences in political tendencies between urban and rural populations, as well as between natives and migrants, shaped the specific characteristics of party activities in the province.

The Tudeh Party successfully attracted diverse groups, especially industrial workers, thereby influencing Mazandaran's political developments (Yousefi-Nia, 1991: 612).

Part of the Tudeh Party's activities in Mazandaran involved women. Both prominent and lesser-known women collaborated with the party's provincial office. This study examines the life and activities of Razieh Ebrahimzadeh, one of the active female members of the Tudeh Party during her time in Mazandaran and her cooperation with the party.

Method

This study uses the historical research method, a common approach in the humanities. This method relies primarily on historical documents and first-hand sources. The researcher aims to reconstruct historical realities by using documents and publications produced contemporaneously with the events under study.

Findings

Women in Mazandaran – particularly those employed in industrial factories – formed an important segment of the party's supporters. These women were often from middle-class or intellectual families and faced economic hardships, cultural challenges, and social restrictions. The Tudeh Party sought to raise political awareness and promote women's rights through the establishment of the Democratic Women's Organization, encouraging their participation in labor and social struggles. This organization addressed key issues such as women's illiteracy, child labor under age 14, and maternity leave rights (Firuz, 1994: 43; Bayrami, 2021: 146).

Razieh Ebrahimzadeh's life exemplifies the political activism of Tudeh women in Mazandaran. Born in 1926 into a large and impoverished family in Tabriz, Razieh's childhood was marked by economic hardship, migration to Firouzkuh during the First Pahlavi reforms, and an eventual return to Tabriz following an earthquake. Her adolescence coincided with the return of Iranian and non-Iranian migrants from the Soviet Union and exposure to Bolshevik and Menshevik ideas. Her marriage to Reza Ebrahimzadeh – one of the "Group of Fifty-Three" and a member of the Communist Party of Iran – facilitated her entry into the Tudeh Party. After marriage, she participated in political meetings and social workshops and worked to recruit women workers into the party and women's unions (Ebrahimzadeh, 2002: 102–117).

Razieh's activities in Mazandaran extended well beyond recruiting women. She supervised factory production, monitored workers' rights and working conditions, and intervened in hiring and dismissals. She also played a direct role in ensuring workers' safety and confronting street clashes with the party's opponents. Her efforts included organising the Women Workers' Union and integrating it into the Democratic Women's Organisation of the Tudeh Party. To address insecurity, she even brought a group of armed and intimidating individuals to Mazandaran to serve as protectors (Ebrahimzadeh, 2002: 126–127).

Despite Razieh's active presence, her focus on women's issues was limited. Much of her work centred on labour issues, security, and political organisation, and her perspective on women's concerns was shaped by a male-dominated, top-down approach. As a result, her interactions were mostly

limited to non-native female textile workers, while local women had fewer opportunities to participate or express themselves.

Conclusion

The findings indicate that the Tudeh Party's activities in Mazandaran – focused on industrial workers and the urban middle class, and supported by a small number of active women – successfully attracted a significant portion of the local population. Female members and supporters were mostly from families connected to the party, and their concerns were primarily economic and political rather than explicitly gender-related. Razieh Ebrahimzadeh's role as an active female member highlights the involvement of migrant and working-class women in local political processes but does not indicate widespread participation of native Mazandaran women in the Tudeh Party.

Overall, the party consolidated its local organisations by focusing on workers and the middle class and by utilising the activism of migrant women. However, women's issues and rights remained marginal in local political activities, and women's participation was mainly within labour-oriented and supportive structures rather than through independent political action.

This analysis offers a rereading of local women's history and their roles in Iran's political movements during the 1940s, showing that their political presence was limited and shaped by patriarchal norms and prevailing economic and social conditions.

Bibliography

- Abrahimzadē, Rāziyē. *Khāterāt-e yek zan-e Tudēi*, edited by Bahrām Chūbineh, Tehran, Dādār, 1381. [In Persia].
- Abrahāmiyan, Yervand. *Irān bein do enqelāb*, translated by Ahmad Gol Mohammedi, Tehran, Nī, 1377. [In Persian].
- Eskandarī, Iraj. *Khāterāt-e Iraj Eskandarī*, Tehran, Mūsese-ye Motalē'āt va Pēzhūhesh-hā-ye Siyasi, 1372. [In Persian].
- Eskis, Richard. *Tabaqē*, translated by Nedā Rezāi, Tehran, Āshiyān, 1389. [In Persian].
- Eqbāl, Mehdī. *Tārīkh-e Chālus*, Tehran, Shāmlū, 1389. [In Persian].
- Ansari, Ebrāhīm. *Naẓariye-ye Qešrbandī-e Ejtemā'ī va Sākhtar-e Tārīkī-e Ān dar Irān*, Isfahan, Dāneshgāh-e Isfahan, 1377. [In Persian].
- Avānsiān, Ardeshir. *Khāterāt-e Siyasi-ye Ardeshir Avānsiān*, edited by Alī Dēbhāshī, 2nd ed., Tehran, Sokhan, 1378. [In Persian].
- Baker, Alan H. *Īmanūel, College. Joghrafiyā va Tārīkh*, translated by Morteẓā Gōderzī, Tehran, Pēzhūheshkade-ye Tārīkh, 1362. [In Persian].
- Rousheh, G. *Taghīrāt-e Ejtemā'ī*, translated by Mansour Vosuqī, 18th ed., Tehran, Nī, 1385. [In Persian].
- Sudāgar, Mohammad Rezā. *Roshd-e Ravābet-e Sarmāyēdārī dar Irān*, 2nd ed., Tehran, Farzin, 1387. [In Persian].
- Tabarī, Ehsan. *Khāterātī az Tārīkh-e Hezb-e Tudē*, Tehran, Amīrkabir, 1366. [In Persian].
- Firooz, Maryam. *Khāterāt-e Maryam Firooz*, Tehran, Didgāh, 1372. [In Persian].
- Furān, John. *Moqāvemate Shekanē, Tārīkh-e Tahavvolāt-e Ejtemā'ī-ye Irān*, translated by Ahmad Tedin, 14th ed., Tehran, Rasā, 1390. [In Persian].

- Kiyanouri, Nūr al-Din. *Khāterāt-e Nūr al-Din Kiyanouri*, edited by Mūsese-ye Tahqīqātī Didgāh, Tehran, Eṭṭelā'āt, 1372. [In Persian].
- Lalman, Michel. *Tahlīl-e Andishē-hā-ye Jāme'e-shenāsī az Āghāz tā Māks Weber*, translated by Abdolhossein Nīk Gohar, Tehran, Hermes, 1394. [In Persian].
- Moḥramī, Ne'mat Allah; Mehrbān, Hasan. *Majmū'e Qavānin va Maṣāwōbat-e Taqsīmāt-e Keshvarī*, Vol. 1, Tehran, Gōharshād, 1385. [In Persian].
- Mahjūrī, Esmā'il. *Tārīkh-e Māzandarān*, Vol. 2, Sārī, Asar, 1345. [In Persian].
- Yusuḥfī Nīā, Alī Aṣghar. *Tārīkh-e Tenkābon*, Tehran, Ghaṭre, 1370. [In Persian].
- Shahsavārī, Hossein. *Hevdah Ruz dar Dudāngeh, dar Gostare-ye Māzandarān*, edited by Zeyn al-Abedin Dargāhī and Mohsen Alī Nezhād Qomī, Tehran, Daftar-e Panjom, 1385. [In Persian].
- Interview with Samsām al-Din 'Alāmeḥ, *dar Gostare-ye Māzandarān*, edited by Zeyn al-Abedin Dargāhī and Mohsen Alī Nezhād Qomī, Tehran, Daftar-e Chahārom, 1382. [In Persian].
- Hezb-e Tudē az Shakl Girī tā Forōpāshī, edited by a group of researchers, Tehran, Mūsese-ye Motalē'āt va Pēzhūhesh-hā-ye Siyāsī, 1378. [In Persian].

زنان شاخص حزب توده مازندران (۱۳۲۵-۱۳۲۰) (مطالعه موردی، راضیه ابراهیم‌زاده)^۱

زمانه حسن‌نژاد^۲

چکیده

این پژوهش به بررسی نقش اجتماعی و سیاسی زنان عضو حزب توده در استان مازندران در دهه‌های ۱۳۲۰-۱۳۳۰ می‌پردازد. هدف مطالعه، تحلیل نحوه مشارکت زنان در تشکیلات محلی حزب توده، شبکه‌های قدرت محلی و تأثیر تحولات طبقاتی و فرهنگی منطقه بر حضور آنان است. پرسش محوری تحقیق این است: «مشارکت زنان توده‌ای در مازندران تا چه حد بازتاب تحول طبقات اجتماعی و سیاست فرهنگی حزب بود؟» روش پژوهش تاریخی-تحلیلی و مبتنی بر منابع اسنادی، مصاحبه‌ها و مطالعات پیشین است. یافته‌ها نشان می‌دهد زنان شاغل در کارخانجات صنعتی، اعضای خانواده‌های توده‌ای و زنان مهاجر بیشترین حضور را در تشکیلات حزب داشتند، اما سطح آگاهی سیاسی و تمرکز بر مسائل زنان محدود بود. نتیجه پژوهش بر این نکته تأکید دارد که مشارکت زنان در حزب توده مازندران بیشتر در چارچوب مسائل کارگری و اقتصادی شکل گرفت و دغدغه‌های جنسیتی و فمینیستی کم‌توجه باقی ماند، که بازتاب‌دهنده تعامل میان ساختار طبقاتی، سیاست‌های حزبی و فرهنگ محلی است.

واژه‌های کلیدی: مازندران، پهلوی، حزب توده، زنان، راضیه ابراهیم‌زاده

۱- حسن‌نژاد، زمانه (۱۴۰۴)، زنان شاخص حزب توده مازندران (۱۳۲۵-۱۳۲۰) (مطالعه موردی، راضیه ابراهیم‌زاده)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، تهران: ص ۸۵-۱۰۴.

۲- دکترای تاریخ محلی، مدرس گروه تاریخ دانشگاه مازندران. پست الکترونیک: Zamaneh.1364.hasannezhad@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۹

مقدمه

با آغاز فضای باز سیاسی پس از شهریور ۱۳۲۰ و سقوط رضاشاه، ایران شاهد شکل‌گیری احزاب سیاسی متنوع و فعالیت گسترده آنها در پایتخت و شهرستان‌ها بود. استان مازندران، به دلیل تحولات اقتصادی، صنعتی و مهاجرت‌های داخلی، به یکی از کانون‌های فعالیت حزب توده تبدیل شد. زنان، هرچند سابقه فعالیت سیاسی در مشروطه داشتند، اما در عرصه مبارزات سیاسی کمتر به رسمیت شناخته شدند. حزب توده با تأسیس تشکیلات زنان، آنان را در فعالیت‌های سیاسی به رسمیت شناخت و زمینه جذب زنان کارگر و اعضای خانواده‌های توده‌ای را فراهم کرد (فیروز، ۱۳۷۲: مقدمه).

پس از شهریور ۱۳۲۰ ش، به واسطه سقوط پهلوی اول، آزادی زندانیان سیاسی و حضور متفقین در ایران، احزاب کوچک و بزرگ با ایدئولوژی‌های مختلف، در گوشه و کنار ایران سر برآوردند. از جمله وجوه مثبت این عصر که به آن پرداخته شده، گسترش فعالیت سیاسی احزاب و هواخواهان آنها در شهرستان‌ها و خارج از پایتخت است. رشد فعالیت احزاب در سطح محلی، طی این دوره از دید نخبگان سیاسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بود (طبری، ۱۳۶۷: ۵۹). می‌توان گفت به واسطه تسلط سیاسی و نظامی دربار بر تهران، بخشی از فعالیت‌های سیاسی به سایر استان‌ها و شهرستان‌ها انتقال یافت. فعالیت احزاب در سطح محلی از شاخصه‌های متفاوت با پایتخت برخوردار بود که این امر در گرو بافت طبقاتی، فرهنگ سیاسی در ناحیه مورد نظر بود. در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ ش. فضای مورد بحث در این نوشتار، ایران با تغییر در ساخت اقتصاد سنتی و شتاب‌گیری ساختارهای سرمایه داری رو به رو بود. این شرایط جدید موجب بروز واکنش‌های متفاوتی از سوی طبقات، اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی و ایجاد احزاب سیاسی با گرایش‌های متنوع گردید. چنین شرایطی زمینه ساز ارتباط و گرایش طبقات مختلف اجتماعی با احزاب و گروه‌های مختلف دولتی و غیر دولتی شد.

شمال ایران، از جمله مازندران در این دوره به واسطه تحولات طبقاتی و ظهور طبقات جدیدی چون کارگران صنعتی، که بر اثر اصلاحات اقتصادی عصر پهلوی اول در آن رخ نموده بود، به یکی از میادین محلی فعالیت احزاب تبدیل شد. حزب توده شاخص‌ترین و سازمان‌یافته‌ترین حزب رادیکال در ایران آن سال‌ها بود که موفق گردید شاخه‌های خود را در استان‌ها و شهرستان‌ها توسعه دهد. جذب طبقات، گروه‌ها و اقشار مختلف اجتماعی به شاخه‌های محلی حزب توده، از جمله موفقیت‌های بارز این حزب محسوب می‌شد. لازم به ذکر است که قدرت و فعالیت کنسولگری شوروی در شهرهای شمالی از جمله ساری در توسعه فعالیت حزب توده در مازندران مؤثر بود. (ساکما، ۲۹۰/۱۶۰۲، ص ۲) زنان از جمله اقشار اجتماعی بودند که هرچند سابقه فعالیت سیاسی آنان به دوران مشروطه می‌رسید، هیچ‌گاه در عرصه مبارزات سیاسی ایران به رسمیت شناخته نشدند. حزب توده با اتکا به قوت اندیشه فمینیسم در بین زنان کمونیست شوروی، زنان را در مبارزات سیاسی به رسمیت شناخت. بنابراین با آغاز فعالیت‌های سیاسی جریان چپ کمونیستی به ویژه پس از شهریور ۱۳۲۰، زنان در تهران و سپس در استان‌ها و شهرستان‌ها به جرگه اعضاء، مبارزین یا حداقل هواداران این جریان سیاسی پیوستند (فیروز، ۱۳۷۲: مقدمه).

هرچند در تاریخ محلی مازندران اثر چندانی از اغلب این زنان باقی نمانده است، در چند مورد محدود اطلاعاتی در دسترس است که به عنوان نمونه، به یکی از آنان پرداخته خواهد شد. در نوشتار پیش روی، زندگی و مبارزات این زن به عنوان یک نمونه قابل تعمیم مورد معرفی قرار خواهد گرفت. چه بسا با بازخوانی حیات سیاسی و اجتماعی این زن، موفق به بازآفرینی گفتمان زنانه در زمینه مبارزات سیاسی حزب توده در مازندران آن عصر شویم. با توجه به مقدمه مطرح شده، این پرسش مورد آزمون قرار خواهد گرفت که راضیه ابراهیم‌زاده در مدت حضور در مازندران تا چه میزان به موضوع زنان در سطح محلی پرداخت؟ همچنین مسئله

پژوهش این است که زنان در مازندران چگونه در ساختار حزب توده و شبکه‌های سیاسی محلی مشارکت کردند و تا چه حد دغدغه‌های جنسیتی و اجتماعی آنان مورد توجه قرار گرفت. پرسش محوری عبارت است از: «مشارکت زنان توده‌ای در مازندران تا چه حد بازتاب تحولات طبقات اجتماعی و سیاست فرهنگی حزب بود؟»

مطالعات قبلی عمدتاً به زنان فعال در تهران و شهرهای بزرگ پرداخته‌اند، مانند فعالیت مریم فیروز و دیگر اعضای تشکیلات دموکراتیک زنان (کیانوری، ۱۳۷۲: ۷۹؛ فیروز، ۱۳۷۳: ۴۹). پژوهش‌هایی درباره زنان در شهرستان‌ها و استان‌ها محدود است، اگرچه برخی مقالات مانند بررسی تشکیلات زنان حزب توده توسط سمانه بایرامی (۱۴۰۰) وجود دارد. در مازندران، منابع دست‌اول محدود و اغلب شامل خاطرات، اسناد حزبی و مصاحبه‌های محلی است که تحلیل تاریخی این زنان را دشوار می‌سازد. با این حال، بازخوانی فعالیت راضیه ابراهیم‌زاده و سایر زنان شاخص، امکان تحلیل نقش زنان در حزب و تأثیر تحولات محلی را فراهم می‌کند. در مجموع، منابع مرتبط با فعالیت زنان مازندرانی در حزب توده، مأخذ ناچیز است. البته فقر اطلاعات به معنای غیاب آنان در این جریان نمی‌باشد، بلکه ناشی از عدم انتقال و ثبت صحیح فعالیت‌ها در سطح محلی است. تحلیل این پژوهش بر سه نظریه اصلی استوار است:

- ۱- نظریه‌های مشارکت سیاسی زنان که بر شرایط اجتماعی و اقتصادی مؤثر بر مشارکت زنان تأکید دارد؛
 - ۲- نظریه‌های مارکسیستی و کمونیستی که نقش زن در ساختار حزب و طبقه کارگر را تحلیل می‌کند؛ ۳- تحلیل گفتمان انتقادی که به بررسی روایت‌گری و زبان حزب توده و بازنمایی زنان می‌پردازد.
- این چارچوب نظری امکان می‌دهد تا فعالیت زنان نه صرفاً به‌عنوان شرح حال، بلکه به‌عنوان بازتابی از تحولات طبقاتی، ایدئولوژیک و فرهنگی در مازندران تحلیل شود. پژوهش از نوع تاریخی-تحلیلی و اسنادی است. داده‌ها از منابع اولیه شامل اسناد حزبی، نشریات حزب توده، خاطرات اعضا (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱؛ طبری، ۱۳۶۷؛ اسکندری، ۱۳۷۲) و مصاحبه‌های محلی جمع‌آوری شده‌اند. منابع ثانویه شامل مقالات، کتاب‌ها و پژوهش‌های تاریخی مرتبط هستند. تحلیل داده‌ها به صورت موضوعی انجام شده و محدودیت پژوهش شامل کمبود اسناد مکتوب درباره زنان و احتمال تحریف در منابع شفاهی است.

۱. زنان شاخص حزب توده در مازندران

هرچند مازندران از استان‌های پیشگام در فعالیت حزب کمونیستی توده بود، اما جذب زنان مازندرانی به این حزب، چندان ساده نبود. کمبود اطلاعات درباره زنان شاخص مازندرانی که به این حزب پیوسته باشند، دال بر این ادعاست. این کمبود اطلاعات می‌تواند با دو رویکرد، مورد بررسی قرار گیرد: نخست اینکه به واقع زنان چندانی برای فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی در مازندران به حزب توده متمایل نشدند. دوم اینکه، اطلاعات درباره این زنان ثبت نشده و یا طی دگرگونی‌های سیاسی مخدوش شده است. بنابراین اطلاعات ما درباره زنان سرشناس و نام‌آور این حزب در مازندران، تا به امروز محدود به چند نام بوده است. در میان توده‌ای‌های مازندران، اسامی بانوان فعال و البته کم-تعدادی به چشم می‌خورد، از جمله بانوان توده‌ای، فردی به نام فاطمه شیرزاد از مهاجران قفقازی‌تبار بود که تندروی‌های وی در آزار و اذیت زمین‌داران غرب مازندران زبانزد بود. فاطمه شیرزاد از کارگران کارخانه حریربافی چالوس بود. او طپانچه‌ای روسی به کمر می‌بست و در معابر شهر راه می‌رفت، او از روی تمسخر، یکی از مالکان کلاردشت به نام حسین زال‌زر را با اسلحه تهدید کرد و علت عدم پیوستن وی به حزب توده را جویا شد. (اقبال، ۱۳۸۹: ۲۵۸) رفتارهای فاطمه شیرزاد سبب شد، اهالی کلاردشت به مخالفان جدی حزب توده تبدیل شوند، همچنین کلاردشت که از نظر بافت

قومی متعلق به مازندران و خالی از مهاجران بود، به‌عنوان یکی از پایگاه‌های مخالف حزب توده در غرب مازندران مطرح شد و اهالی آن به حزب محلی کشاورز پیوستند.

علاوه بر مورد ذکر شده، از زنان دیگری نیز در مصاحبه و تحقیقات محلی یاد شده است، اما به دلیل فقدان اسناد و منابع مکتوب، پرداختن به آنها با محدودیت مواجه است. از جمله بانویی به نام نیکزاد که مادر چهار فرزند توده‌ای بود، نام او در میان توده‌ای‌های شهرستان بابل آمده و در بین قدیمی‌های شهرستان بابل نسبتاً شناخته شده است. (نیکخو، مصاحبه، ۹۵/۱۲/۱۰) همچنین خانم منصوره کیوانلو که او نیز مانند مورد پیشین از خانواده‌ای عضو حزب توده، به این جریان هدایت شد. خانم کیوانلو همسر محمدعلی حاتمی از شخصیت‌های اثرگذار حزب توده مازندران بود. (حاتمی، مصاحبه، ۱۴۰۳/۱۲/۱۲)

از دیگر بانوان توده‌ای، فردی به نام راضیه ابراهیم‌زاده معروف به راضیه چکمه‌پوش بود که همواره هفت تیر به کمر می‌بست؛ وی که از سرکارگران کارخانه نساجی شاهی بود، به همراه همسرش ابراهیم‌زاده و برخی از سرکردگان حزب توده، در شرق مازندران، چون رضا روستا، گروهی هم جهت با حزب از میان کارگران کارخانه نساجی شاهی ایجاد کردند. (اسکندری، ۱۳۷۲: ۴۸۶) راضیه ابراهیم‌زاده هرچند از اهالی و ساکنین مازندران محسوب نمی‌شود، به واسطه مأموریتی از سوی حزب توده، مدتی کوتاه در حزب توده مازندران فعالیت داشت. وی در سازماندهی زنان کارگر و هدایت آنان به سمت حزب توده نقشی فراتر از سایر زنان ایفا نمود. در ادامه به معرفی این زن شاخص از جامعه توده‌ای و بازخوانی تجربه زیست سیاسی وی در مازندران پرداخته خواهد شد. هرچند این زن غیربومی محسوب می‌شود، آشنایی با شخصیت و فعالیت‌های او در میان زنان کارگر مازندران می‌تواند تصویری نسبی از سایر زنان توده‌ای، به‌ویژه زنان ناشناس مازندرانی متمایل به این جریان فکری در ذهن مخاطب ایجاد نماید.

۱-۱. حزب توده مازندران

محلیت‌ها در ایران از تحولات عصر پهلوی تأثیر فراوانی پذیرفتند، مناطق متکی بر نظام عشایری در برابر این تحولات و مدرنیسم وابسته به آن، مقاومت فراوانی کردند، اما جوامع کشاورزی انعطاف بیشتری در رویارویی با این شرایط نوین از خود بروز دادند که مازندران از جمله این مناطق بود. مدرنیسم در مازندران با عبور خط آهن از این ناحیه و احداث کارخانجات و ظهور طبقه کارگران صنعتی قابل تعریف است. در برهه زمانی مورد بحث، طبقه کارگر و مطالبات آنان با چپ‌گرایی و کمونیسم مترادف شد. طبقه کارگران صنعتی، نقشی مهم در تحولات طبقاتی عصر پهلوی و مطالبات زنان پیدا کردند. مازندران در عصر پهلوی به عنوان یکی از قطب‌های صنایع کشور و استانی مهاجرپذیر مطرح گردید. (اسنادی از مهاجرت داخلی در ایران، ۱۳۹۰: ۳۳۵) تأسیس کارخانجات، مهاجرت از استان‌های همجوار، افزایش سطح سواد و آگاهی، بستری مناسب را جهت فعالیت سیاسی در این استان ایجاد نمود. تفاوت گرایش‌های سیاسی مردم مازندران در دو سطح شهر و روستا، مابین مهاجرین و بومیان مازندرانی، یکی از ویژگی‌های فعالیت‌های حزبی در این استان بود. مجموع این شرایط سبب شد که بخش قابل ملاحظه‌ای از احزاب فعال در تهران، مازندران را به‌عنوان یکی از کانون‌های فعالیت محلی خویش برگزینند.

مازندران به‌عنوان نمونه دیرپای جوامع محلی متکی بر کشاورزی و زمین‌داری، در مقایسه با سایر نواحی ایران، با آغوشی بازتر پذیرای سیاست‌های مدرن‌سازی بود. در نتیجه سیاست‌های نوین این استان در دوران حاکمیت پهلوی با دگرگونی‌های طبقاتی روبرو شد که ظهور طبقه جدید کارگران صنعتی، جذب کارگران مهاجر در کارخانجات مازندران، ناشی از همین مسأله بود. کانون‌های کارگری شمال در شهرهای بهشهر، شاهی (قائم‌شهر)، چالوس و رشت بود (یوسفی‌نیا، ۱۳۷۰: ۶۱۲). مردان و زنان کارگر در کارخانه‌های تازه تأسیس نساجی، صابون‌سازی، کبریت‌سازی مازندران مشغول به کار شدند، این کارگران صنعتی در

مقایسه با سایر هم صنفانشان از وضعیت مناسبی برخوردار بودند. هرچند اغلب محققین کارگران صنعتی را در زمره طبقه کارگر شهری قرار داده‌اند، این گروه از حیث آگاهی طبقاتی و سطح درآمد در این عصر، با سایر اعضای طبقه کارگر شهری، یعنی کارگران رستوران‌ها، نانوايي‌ها، رفتگران و پینه‌دوزان که در بین اعضای اولیه شورای متحده کارگری حضور داشتند، متفاوت بودند (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۴۲۸).

اشغال مازندران توسط نیروهای متفق روسی در جریان جنگ دوم جهانی، برای مدتی، به قطع مرادوات مردم این نواحی با تهران و دولت مرکزی انجامید، این شرایط با امضای قرارداد بین متفقین و فروغی پایان یافت (علامه، ۱۳۸۲، مصاحبه، در گستره مازندران). برقراری میتینگ‌ها و سخنرانی‌ها، تأسیس کلوپ‌های حزبی و جدال‌های خیابانی مهم‌ترین شاخصه فعالیت این احزاب در سطح محلی تا سال ۱۳۳۲ بود. نزاع‌های خیابانی این احزاب در مازندران، زمینه‌ساز ناامنی و وقوع قتل‌های سیاسی در مازندران بود (ساکما، ۲۹۰/۵۳۱۷، ص ۱). کارگران کارخانه‌ها با گذر زمان و پس از جنگ جهانی دوم، به جمعیت قابل ملاحظه‌ای در شهرهای مازندران تبدیل شدند؛ این طبقه نوظهور با مسائل اقتصادی، اجتماعی و هویتی فراوانی در مازندران به-عنوان یکی از کانون‌های تجمع بزرگ مالکان و خرده‌مالکان، روبه‌رو بود. بخشی از طبقه متوسط جدید مازندران دوره پهلوی را مهاجران غیر بومی تشکیل می‌دادند که این امر در کنار آگاهی سیاسی طبقه کارگران صنعتی، خود موجب تقابل این طبقه نوظهور با طبقه ممتاز و متوسط سنتی بود.

اندیشه‌های کمونیستی از جمله مکاتب سیاسی پرهواخواه در مازندران اوائل دهه ۲۰ بود. مهم‌ترین فاکتور نفوذ تفکر کمونیستی، فعالیت‌های حزب تازه تأسیس توده بود که طبقات ممتاز محلی و سایر احزاب را در مازندران به چالش می‌کشیدند. حزب توده عاملی جدی در رشد فعالیت احزاب و تحولات سیاسی در مازندران به حساب می-آمد. اغلب احزاب، پس از شهریور ۱۳۲۰ با هدف مقابله با تسلط سیاسی این حزب در مازندران نمایان شدند (ساکما، ۲۹۳/۵۷۳۶، ص ۱). همچنین طبقات ممتاز سنتی در دفاع از هویت طبقاتی خویش، وارد عرصه رقابت‌های سیاسی و حزبی گردیدند. حزب توده در سال ۱۳۲۱ ش، یکسال پس از شروع به کار دفتر مرکزی، صاحب سازمانی ایالتی در مازندران شد و تقریباً بر استان مسلط بود (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۲۱۲). این حزب، ابتدا در شهرهای بابل، زیرآب و پل سفید دارای سازمان محلی بود که به سایر شهرها سرایت نمود (طبری، ۱۳۶۷: ۴۲؛ حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۶۳۷).

تولد شاخه محلی حزب توده در مازندران نیز تحت تأثیر حمایت ارتش سرخ شوروی و تحولات طبقاتی مازندران بود. صمصام-الدین علامه که در همین سال-ها ریاست اداره فرهنگ مازندران را عهده-دار بود، حوزه فعالیت حزب توده را در شهرهای ساری، بابل، چالوس، گنبد و شاهی ذکر کرد (علامه، ۱۳۸۲، مصاحبه، در گستره مازندران). پس از طبری و اسکندری که از مسئولان برجسته حزب توده در مازندران بودند، اشخاصی چون رستگار، محلوجی، ملکوتی، نوبخت، حسنی، درودی، نیکخو، صدیقی، کیوان لو، توانا، منادی، صدرائی در کنار برخی دیگر از افراد، از دیگر شخصیت-های محلی حزب توده در مازندران بودند که مسئولیت دفاتر مختلف حزب را در شهرستان-ها عهده-دار بودند (نیکخو، ۱۳۹۵، مصاحبه). عمده طرفداران این حزب، شامل مردان و زنان، در بین کارگران شالی‌کوبی، پنبه‌پاک‌کنی، کارخانه برق و سایر مشاغل بودند. در عین حال، در طبقه متوسط سنتی، بازاریان و مشاغل بالای بازار مانند زرگران و فرش فروش‌ها نیز به حزب توده گرایش پیدا کرده بودند. همچنین، فرهنگیان شامل دبیران و دانش‌آموزان نیز تمایل سازمان‌یافته و عمیقی به حزب توده داشتند (نیکخو، ۱۳۹۵، مصاحبه).

گسترش حزب توده در مازندران، تابع پیشینه رادیکال مبارزاتی، تأسیس کارخانجات صنعتی و حمایت‌های نیروهای متفق شوروی در شمال ایران بود (آبراهامیان، ۱۳۸۷: ۳۵۸). نفوذ حزب توده در نهادها و مؤسسات مدنی و سطوح مختلف اجتماعی مازندران در

این سال‌ها قابل پیگیری است. این حزب در میان طبقه متوسط و کارگران صنعتی پایگاه داشت (انصاری، ۱۳۷۷: ۱۱۳)؛ چرا که هم‌زمان با جنگ جهانی دوم، جمعیت ایران بالغ بر ۱۸ میلیون نفر بود و جمعیت کارگران کشور به ۲۰۰ هزار نفر می‌رسید (طبری، ۱۳۶۷: ۵۲). با توجه به اینکه مازندران در دوران پهلوی اول به قطب صنعتی تبدیل شد و کارخانجات مهمی در شهرهای شاهی، بهشهر و چالوس تأسیس گردید (سوداگر، ۱۳۷۸: ۵۰۱)، می‌توان بخشی از این ۲۰۰ هزار کارگر را در این منطقه یافت. در این میان، زنان کارگر نیز حضور و مشاغل را بر عهده داشتند. برخی از این زنان حتی در فعالیت‌های حزب توده مشارکت می‌کردند.

۲-۱. زنان گمنام و حزب توده

از آنجا که تاریخ‌نگاری در ایران غالباً مرکز محور بود، بیشتر به زنانی که در تهران و شهرهای بزرگ به فعالیت سیاسی و همکاری با حزب توده پرداختند، توجه شده است، زنانی چون مریم فیروز که همسرش از رهبران حزب بود و خود نیز به واسطه پایگاه طبقاتی اشرافی، مورد توجه خاص قرار داشت. زنانی مشابه و حتی متفاوت از زنان مرکز، در استان‌ها و شهرستان‌ها به عنوان زنان توده‌ای در برهه حساس سال‌های دهه ۲۰ در نقاط مختلف ایران فعالیت داشتند که کمتر از سوی مورخان مورد بررسی قرار گرفته‌اند؛ البته غلبه تاریخ‌نگاری مردانه همواره مانع از شنیده شدن یا حداقل موجب کمتر شنیده شدن صدای زنان در تاریخ بوده است. غلبه چنین گفتمانی نسبت به زنان تأثیرگذار در استان‌ها و شهرستان‌ها چندین برابر بوده است.

زمانی که سخن از مبارزات چپ‌گرایانه و حزب توده در ایران می‌شود، اغلب طبقه کارگران صنعتی و طبقه متوسط جدید مورد نظر است. این طبقات از حیث اقتصادی و آگاهی سیاسی از ظرفیت لازم برای گرایش به اندیشه کمونیسم برخوردار بودند. تلاش این اقشار برای تشبه به الگوهای شوروی کمونیستی در تمام مراتب زندگی فردی و اجتماعی‌شان نمایان بود. زنان ساکن در مازندران، به‌ویژه زنان شاغل در کارخانجات نیز از این قاعده مستثنا نبودند.

سلیمان میرزا اسکندری؛ پیشکسوت جریان چپ در ایران، آشکارا مخالف حضور زنان در حزب توده بود. پس از مرگ وی، مسیر ورود زنان به این حزب تسهیل گردید (فیروز، ۱۳۸۷: ۴۸؛ کیانوری، ۱۳۷۲: ۷۹). حزب توده بر این دیدگاه بود که زنان نیمی از جامعه می‌باشند و نادیده گرفتن آنان، یعنی نادیده گرفتن نیمی از جامعه. با این وجود، میزان عضویت زنان در حزب توده و در اوج فعالیت و محبوبیت آن، یک چهارم میزان عضویت مردان بود (حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۴۵۹). در تیر ماه سال ۱۳۲۳ش، تشکیلات دموکراتیک زنان ایران با دبیرکلی مریم فیروز شروع به کار کرد. علاوه بر مریم فیروز، زهرا بیات، مریم صابری، زهرا اسکندری، عالیه شرمینی از نخستین زنان فعال در حزب توده ایران و البته تشکیلات دموکراتیک زنان بودند (کیانوری، ۱۳۷۲: ۷۹؛ فیروز، ۱۳۷۳: ۴۹). حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۷۵۷). این تشکیلات، بزرگترین سازمان غیردولتی زنان در دهه ۲۰ بود (بایرامی، ۱۴۰۰: ۱۴۱)؛ بنابراین فعالیت‌های این سازمان در تهران و شهرستان‌ها در جهت بازآفرینی فضای فکری حاکم بر جامعه زنان ایران در دهه بیست، دارای اهمیت است.

مازندران، به‌ویژه شهر شاهی در عصر پهلوی اول به واسطه ایجاد کارخانجات و طیف گسترده مهاجرین با ظهور طبقه کارگران صنعتی مواجه شده بود (طبری، ۱۳۶۷: ۲۷). بخشی از این طبقه کارگر یا همان پرولتاریا از خانواده‌های مهاجر قفقازی بودند که برای کار در کارخانه‌های مازندران به این استان وارد شده بودند (یوسفی نیا، ۱۳۷۰: ۶۱۱-۶۱۰) یا پس از سقوط پهلوی اول از باکو به ایران بازگشته بودند (طبری، ۱۳۶۷: ۵۲)؛ نقش این طبقه در فعالیت‌های حزب توده مازندران در دوران حضور ارتش شوروی در این استان غیرقابل انکار است. از آنجا که بخشی از این طبقه کارگر را زنان کارگر تشکیل می‌دادند، گروه‌هایی از زنان مهاجر

به-عنوان توده‌ای، در عرصه مبارزات سیاسی مازندران وارد شدند. در کنار مهاجرین، زنان بومی نیز به-عنوان هوادار یا مادران و خواهران مبارزین در این سال‌ها ایفای نقش نموده‌اند که نام و نشانی از آنان ثبت نشده است.

رئیس سازمان جوانان حزب توده بابل در توصیف فعالیت کلوپ‌های حزب توده در این شهر، حضور زنان در این کلوپ‌ها را مورد تأکید قرار می‌دهد. او در این باره می‌گوید: «محل‌های سبزه میدان و چهارشنبه پیش از مراکز اصلی طرفداران حزب توده در بابل بود، کلوپ‌های حزبی که مرکز اجتماع توده‌ای‌ها بود، همیشه آکنده از زنان و مردان توده‌ای بود» (نیکخو، مصاحبه، ۹۵/۱۲/۱۰). این نقل قول حضور زنان بومی مازندران در بین هواخواهان و اعضای حزب را تأیید می‌نماید.

زنان به عنوان بخشی از جامعه محلی، در اقتصاد روستایی چون مازندران، غالباً با تصویر کارگران شالیزارها به شکل روزمزد و کارگر فصلی شناخته می‌شدند. پس از اصلاحات پهلوی اول و احداث کارخانجات، بخشی از این کارگران فصلی زن، در کارخانجات نساجی و واحدهای وابسته به آن، مانند پنبه-پاک‌کنی و نخ‌ریسی اشتغال یافتند. این گروه از زنان کارگر از زنان اقشار فرودست بودند که با کار در این صنایع، وضعیت معاش آنان بهبود یافته بود. این گروه از کارگران که می‌توان آنان را کارگران ماهر و نیمه ماهر با سابقه-کار دانست، شامل مردان و زنان بود. بنابراین بخشی از زنان شاغل در صنایع نساجی مازندران در دوره پهلوی اول و دهه آغازین قدرت‌یابی پهلوی دوم از کارگران زن مهاجر بودند.

در کنگره اول حزب توده، تشکیل شاخه زنان در شهرهای مختلف تصویب گردید. هرچند تشکیلات دموکراتیک زنان در همه کشور شعبه نداشت، در استان‌های شمالی دارای شعبه شد. این تشکیلات در استان‌هایی چون مازندران که جمعیت قابل-ملاحظه زنان کارگر داشتند، رونق بیشتری یافت. نخستین کمیته ایالتی زنان مازندران در شهر شاهی (قائم‌شهر) تشکیل شد (پایدار، ۱۹۹۵: ۱۲۱؛ حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۷۵۹؛ بایرامی، ۱۴۰۰: ۱۴۷) که شهری کارگری و مملو از کارگران مهاجر و بومی بود. زنان عضو توده و چه بسا هواخواهان آنان از میان طبقه متوسط و برخاسته از خانواده‌های روشنفکر بودند. زنان روشنفکر، کارمند و کارگر، غالباً به این حزب تمایل داشتند. (حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی، ۱۳۷۸: ۴۵۸) زنان کارگر شاغل در کارخانجات، بدنه اصلی هواخواهان این حزب در شهرهای صنعتی بودند (فیروز، ۱۳۷۳: ۴۹). در مازندران نیز زنان شاغل در کارخانجات نساجی، به-ویژه زنان مهاجر، در زمره اعضا و هواخواهان حزب توده قرار داشتند. با این وجود، نفوذ در میان زنان کارگر و همراه نمودن آنان چندان ساده نبود. جذب زنان از طریق تبلیغات در مدارس و کارخانجات انجام می‌شد (بایرامی، ۱۴۰۰: ۱۵۶).

فعالیت تشکیلات زنان حزب توده با محوریت، گرفتن حقوق زنان از مردان، دفاع از آنان و استقلال اقتصادی زنان آغاز شد (فیروز، ۱۳۷۳: ۴۳). این تشکیلات به مبارزه با بیسوادی، کار دختران زیر ۱۴ سال، حقوق اندک زنان و عدم پرداخت حقوق زنان در مرخصی زایمان پرداخت (پایدار، ۱۳۹۹: ۱۲۱؛ بایرامی، ۱۴۰۰: ۱۴۶). مجموع این موارد در مفهوم استعمار زنان کارگر تبلور می‌یافت؛ بنابراین مخاطبانی در سراسر ایران از میان زنان کارگر پیدا کرد. هرچند زنان کارگر به واسطه بیسوادی یا سواد اندک و مشکلات پیچیده مالی و خانوادگی، تمایل چندانی به ورود در عرصه سیاسی نداشتند. نیازها و مطالبات اقتصادی عامل اصلی روی آوردن زنان کارگر به شورای متحده مرکزی بود (طبری، ۱۳۶۷: ۵۲).

۳-۱. زنی توده‌ای از طبقه کارگر

راضیه غلامی شعبانی در سال ۱۳۰۵ ش. در خانواده‌ای پر تعداد و فرودست در تبریز متولد شد. پدر وی کارگری ساده بود که از طریق آشپزی امرار معاش می-کرد و سال‌ها در خدمت مهندسین روسی شاغل در خط جلفا به تبریز بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۵).

با وجود تنگدستی، به واسطه علاقه پدر به تحصیل، زمینه تحصیل فرزندان فراهم شده بود. راضیه در وصف دوران تحصیل خود در اواخر عصر قاجار، از ناتوانی خانواده‌اش حتی برای فراهم کردن پوشاک فرزندان سخن گفته است. او در این بار نوشت: «زمانی که همه دختران خود را زیر چادرهای سیاه پنهان می‌ساختند و به جز یک چشم جای دیگری نمایان نبود... من در چنین محیطی به سبب فقر با روسری به مدرسه می‌رفتم و هر روز و هر ساعت مورد توهین و سرزنش‌های بی‌شمار قرار می‌گرفتم» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۵). با آغاز اصلاحات پهلوی اول و اجرای طرح متحدالشکل کردن البسه، این وضعیت تغییر کرد.

آشنایی راضیه با مازندران به دوران سخت زندگی او در دوران ابتدایی باز می‌گشت. دقیقاً در ۷ سالگی، پدر بیکار شد و در جستجوی شغل، موفق به یافتن شغلی در فیروزکوه شد. سال ۱۳۱۴ ش. راه‌آهن سراسری به فیروزکوه رسیده بود، شغل جدید پدر، آشنایی در رستوران ایستگاه راه‌آهن فیروزکوه بود. راضیه درباره این مهاجرت دوران کودکی می‌نویسد: «پدر، در شهر فیروزکوه کاری به دست آورد و سرنوشت ما را به آن شهر کشاند» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۵). بنابراین دوران تحصیلات ابتدایی را در فیروزکوه آغاز کرد که طبق تقسیمات دوران پهلوی اول بخشی از استان دوم بود (مهجوری، ۱۳۴۵: ج ۲، ۳۳۴). از آنجا که فیروزکوه تنها یک مدرسه پسرانه داشت، راضیه خانه‌نشین شد و برای مدتی از تحصیل بازماند. یکسال پس از اشتغال پدر و اقامت در فیروزکوه، زلزله مهیبی موجب ویرانی فیروزکوه و تمامی راه‌ها، تونل‌ها و خانه‌ها شد و بسیاری از کارگران راه‌سازی و راه‌آهن جان خود را از دست دادند، آنان که مانند خانواده راضیه جان سالم به در برده بودند به زادگاه خود بازگشتند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۳۶).

راضیه، حدوداً ۱۵ ساله بود که جنگ جهانی دوم آغاز شد و کشور مورد اشغال قرار گرفت. دوران نوجوانی راضیه ابراهیم‌زاده همزمان با بازگشت بسیاری از مهاجرین ایرانی‌الاصل و غیرایرانی از شوروی به ایران بود (طبری، ۱۳۶۷: ۵۲). وی اصطلاحاتی چون بلشویک و منشویک را نخستین‌بار از زبان این مهاجرین شنیده بود. در این فضا، گفتگوی موافقان و مخالفان انقلاب کارگری مورد توجه راضیه قرار گرفت. راضیه از طریق پدر با زبان روسی آشنا شد و از طریق روزنامه‌هایی که پس از سقوط رضاشاه در باب حکومت کارگری سخن می‌گفتند، به تفکرات کمونیستی تمایل یافت (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۲۶).

زندگی سیاسی راضیه و عضویت وی در حزب توده در پیوند با زندگی مشترک اوست. وی در همان سنین نوجوانی با یکی از بازماندگان گروه کمونیستی ۵۳ نفره ازدواج کرد که این رخداد، نقش مهمی در ورود وی به عرصه مبارزات سیاسی داشت. همسر راضیه، مردی چهل‌ساله، کمونیست و یکی از ۵۳ نفری بود که در راه‌آهن دولتی به شغل لکوموتیورانی مشغول بود. این مرد رضا ابراهیم‌زاده نام داشت و از نزدیکان به رضا روستا - شخصیت محوری حزب توده و حزب کمونیست ایران - بود (کیانوری: ۱۳۷۱: ۸۳). وی از اواخر عصر قاجار در نهضت خیابانی و قیام لاهوتی شرکت داشت و به همین واسطه بارها زندانی و شکنجه شده بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۶۷).

با آغاز دوران پهلوی اول و شروع به کار خط-آهن سراسری، رضا ابراهیم‌زاده ابتدا به عنوان آتشکار و سپس راننده لوکمتیو در راه‌آهن مشغول به کار شد. او در سال ۱۳۰۴ به حزب کمونیست ایران پیوست و به یکی از فعالین اتحادیه کارگری تبدیل شد. حوزه فعالیت او در تهران، مازندران و اهواز تعیین شده بود. از نظر تقسیمات سازمانی نیز رضا ابراهیم‌زاده مسئول تشکیلات کارگری مازندران بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۶۸). آشنایی ابراهیم‌زاده با تقی ارانی، وی را از نظر تئوریک با کمونیسم بیشتر آشنا کرد؛ عضویت در حزب کمونیست ایران تا سال ۱۳۱۰ ادامه داشت. در این سال با غیرقانونی اعلام شدن مرام اشتراکی در ایران، فعالین این جریان به شیوه پنهانی روی آوردند. در سال ۱۳۱۶ این فعالین مخفی که به ۵۳ نفر مشهور بودند، دستگیر شدند و مبارزات سیاسی آنان متوقف شد. رضا ابراهیم‌زاده معروف به رضا ماشینچی، یکی از این ۵۳ نفر بود که تا پایان حاکمیت پهلوی اول در زندان بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۶۹؛ طبری، ۱۳۶۷: ۲۰).

رضا ابراهیم‌زاده که با خروج رضاشاه و ورود متفقین به ایران آزاد شده بود، رانندگی در راه-آهن را مجدد آغاز کرد. وی همچنین کانون کارگری راه-آهن را سازمان داد؛ وی نقشی مهم در جلب کارگران به حزب نوبنیان توده داشت. سال ۱۳۲۳ش، سال تشکیل شورای متحده مرکزی، اتحادیه‌های کارگران و زحمتکشان ایران بود و در رأس آن رضا روستا قرار داشت (کیانوری، ۱۳۷۱: ۸۱). شورای کانون کارگران راه-آهن به رهبری رضا ابراهیم‌زاده نیز در این مجمع حضور داشت. وی نهایتاً در سال ۱۳۳۰ش، پس از اعلام حکم اعدام، از ایران به شوروی متواری شد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۷۳).

با توجه به پیشینه رضا ابراهیم‌زاده، راضیه پس از ازدواج با وی، به حزب توده پیوست. مدت کوتاهی پس از ازدواج، پدر راضیه که بیکار بود، به وساطت ابراهیم‌زاده برای کار عازم شهر پل سفید در مازندران شد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۸۳). موقعیت سازمانی رضا ابراهیم‌زاده در دفاتر کمونیستی مازندران در این امر مؤثر بود. این تجربه و تجربه کوتاه راضیه از دوران کودکی در مازندران سبب آشنایی نسبی او با فضای اجتماعی و طبقاتی مازندران شد. راضیه پس از ازدواج با رضا ابراهیم‌زاده در جلسات و کارگاه‌های سیاسی و اجتماعی حضور یافت و به این شکل با کمونیسم عمیقاً آشنا شد. این وقایع، هم‌زمان با حضور متفقین در ایران و جذب اعضا به حزب تازه تأسیس توده بود که راضیه یکی از آنان شد. در هنگام تشکیل شورای متحده مرکزی در اردیبهشت سال ۱۳۲۳ش، راضیه ۱۸ ساله بود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۰۲). از این زمان راضیه غلامی شعبانی (ابراهیم‌زاده) با حضور و تبلیغ در بین کارگران زن، سعی در جلب آنان به حزب توده داشت (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۱۵). او خود را در ایجاد اتحادیه زنان کارگر و زحمتکش سهیم می‌دانست. این اتحادیه زنان زحمتکش کارخانجات بافندگی و ریسندهی و چاپخانه‌ها و سایر کارگاه‌ها را متحد نمود (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۱۷). این مجموعه بعدها به تشکیلات دموکراتیک زنان به رهبری مریم فیروز پیوست.

۴-۱. حضور در مازندران

کارگران شاغل در کارخانجات مازندران به دو گروه بومی و مهاجر اعم از مرد و زن مردان تقسیم می‌شدند. در واقع، بخشی از زنان کارگر صنعتی در شهرهای صنعتی مازندران ساکن بودند و در تحولات کارگری مازندران به ایفای نقش می‌پرداختند. سال ۱۳۲۴ش، اوج مبارزات کارگری در ایران بود، مازندران از جمله مناطقی بود که به شدت از این وضعیت تأثیر پذیرفته بود. احسان طبری رئیس کمیته ایالتی حزب توده در مازندران، اوضاع این استان را در این سال آشفته توصیف کرده است. او حملات افراد مسلح حزب وطن وابسته به سیدضیاء، به مراکز کارگری را عامل نخست این اوضاع ذکر می‌نماید (ساکما، ۲۹۳/۶۱۱۶، ص ۱). به گفته وی، «محیط آشفته مازندران در اثر حملات افراد مسلح حزب وطن وابسته به سیدضیاء بود» (طبری، ۱۳۶۷: ۶۰). مرکز حزب وطن در دهکده «قادیکلا» در حوالی شهر شاهی بود که از حمایت یکی از ملاکین محلی به نام یمین اسفندیاری برخوردار بودند. با تحریک اسفندیاری که وکیل مجلس نیز بود، عده‌ای از افراد شرور «قادیکلا» با حمله به کوی-های کارگری، موجب مرگ ده نفر شدند (طبری، ۱۳۶۷: ۶۰).

ایرج اسکندری نماینده مازندران در مجلس شورای ملی که از اعضای حزب توده بود، این وقایع را شرح داده است. وی می‌گوید: «جریان از این قرار است که مرتب کارگرهای شاهی آمده و شکایت می‌کردند که قادیکلایی‌ها به آنان حمله می‌کنند و آنان را مورد ایذاء و آزار قرار می‌دهند...». در نتیجه این اتفاقات با وساطت اسکندری و موافقت دکتر نصر؛ استاندار مازندران، مقرر گردید، ۲۰ قبضه تفنگ برنو جهت دفاع شخصی به کارگران نساجی داده شود و تأکید شد تا در موارد ضروری از آن استفاده نمایند و پس از مدتی سلاح‌ها بازگردانده شود (اسکندری، ۱۳۷۲: ۱۳۸۴)، اما در موعد مقرر، ادعا شد که کارگران نساجی شاهی حاضر به پس

دادن سلاح‌ها نیستند. با پیشنهاد اسکندری قرار شد تا سلاح‌ها در زیرآب پنهان شوند که این تدبیر موجب زدوخورد شدید در زیرآب و کشته شدن کارگران شد (اسکندری، ۱۳۷۲: ۴۸۵).

عطا صفوی از فعالین کمونیستی آن دوره که بعدها به شوروی رفت و مدتی از عمر خود را در سیبری به سر برد، قائم‌شهر و بهشهر را پر آشوب‌ترین شهرهای مازندران می‌دانست (رمضانی‌پاچی، عنایتی، ۱۳۹۰: ۲۸۶). مخالفان حزب توده نیز، در برخی شهرها، از جمله قائم‌شهر، با حمایت سرگرد ناصری دسته‌هایی مسلح و چاقوکش را برای مبارزه با توده‌ای‌ها ایجاد نمودند (مردم ایران، ۳۰ تیر ۱۳۳۲، ص ۳). بخش عمده شهرهای مازندران در این سال‌ها، به صحنه جدال خیابانی هواخواهان حزب توده و مخالفان آن بدل شده بود. به زودی شرایط آشفته از شاهی به چالوس، بهشهر و دیگر شهرهای صنعتی نیز کشیده شد. این شرایط سبب شد که دفتر مرکزی حزب توده، افرادی را برای سروسامان دادن وضعیت، به شهر کارگری شاهی اعزام کنند (طبری، ۱۳۶۷: ۶۰). احسان طبری که در این زمان رهبری حزب توده در مازندران را بر عهده داشت، دلیل این اعزام را علاوه بر درگیری‌های حزب وطن و توده، نگرانی رضا روستا و ایرج اسکندری از افزایش نفوذ وی در بین کارگران مازندران می‌دانست (طبری، ۱۳۶۷: ۵۹).

علاوه بر افرادی چون روستا و علیزاده، رضا ابراهیم‌زاده و همسرش راضیه غلامی‌شعبانی که با نام خانوادگی همسرش ابراهیم‌زاده شناخته می‌شد، از جمله اعضای این گروه اعزامی بودند. با توجه به سمت سازمانی رضا ابراهیم‌زاده که مسئولیت تشکیلات کارگری مازندران را سال‌ها برعهده داشت (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۶۸) و همچنین همسرش که به واسطه اشتغال پدر در این منطقه، با محیط کارگری کارخانجات مازندران آشنایی داشت (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۵)، انتخاب این افراد از سوی کادر مرکزی منطقی به نظر می‌رسید.

راضیه ابراهیم‌زاده در مورد وضعیت مازندران و تقابل با حزب اراده ملی سیدضیاء می‌نویسد: «سیدضیاء و سایر سرسپردگان طبقه حاکم و استعمار، دست به توطئه‌های ناجوانمردانه در نقاط مختلف کشور خصوصاً مازندران، از قبیل آتش زدن منازل کارگران، غارت و چپاول محصولات کارخانجات این منطقه به خصوص چالوس و غیره زدند» (ابراهیم‌زاده، ۱۲۳). راضیه به واسطه پوشیدن لباس و چکمه نظامی و بستن سلاح به کمر، به مرور بین اهالی مازندران به راضیه چکمه پوش شهرت یافت (اسکندری، ۱۳۷۲: ۴۸۶). البته گزارش‌های اغراق‌گونه روزنامه‌های مرد امروز، فرمان، تهران مصور، خواندنی‌ها از تأثیر راضیه ابراهیم‌زاده بر وضعیت کارخانجات و درگیری‌های مازندران، در این کسب شهرت بسیار موثر بود (ابراهیم‌زاده، ۱۲۹، ۱۳۰).

در مدت حضور این افراد، که راضیه ابراهیم‌زاده نیز یکی از آن‌ها بود، دستورات مستقیم کمیته ایالتی حزب توده مازندران دریافت می‌شد (ابراهیم‌زاده، ۱۲۳). احسان طبری، مسئول کمیته ایالتی حزب توده در مازندران، در خاطرات خود اوضاع مازندران را در آغاز مسئولیتش آشفته توصیف کرده و بر این باور بود که بیشتر اعضای حزب توده در مازندران از مهاجران بودند. او چنین می‌نویسد: «در مازندران تشکیلات حزب توده وضع حقیر و ناهنجاری داشت. کسی از اهالی مازندران عملاً در حزب شرکت نداشت و حزب توده به حزب مهاجران معروف بود». (طبری، ۱۳۶۷: ۵۸) راضیه مدعی است که در دوران حضور خود در مازندران، چندین توطئه سیدضیاءالدین را خنثی کرده است. علاوه بر این، باغ شاه در بهشهر و مهمانخانه شاه در شاهی به کلپ حزب و شورای متحده مرکزی تبدیل شدند. راضیه و همسرش نیز در یکی از اتاق‌های کلپ شاهی اسکان یافتند. او همچنین اتحادیه زنان زحمتکش را با مشارکت زنان کارگر کارخانجات مازندران و برنج‌کاران سامان‌دهی کرد و برای افتتاح این اتحادیه، یک نماینده از تشکیلات زنان به مازندران دعوت شد که این فرد خانم زهرا اسکندری بود. نتیجه حضور زهرا اسکندری در مازندران، الحاق اتحادیه زنان زحمتکش مازندران به تشکیلات دموکراتیک حزب توده بود. در یک گردهمایی باشکوه، تابلو تشکیلات دموکراتیک زنان ایران، شعبه مازندران نصب گردید (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۴).

فعالیت‌های راضیه ابراهیم‌زاده در مازندران محدود به اتحادیه زنان کارگر و تشکیلات دموکراتیک زنان نبود. نظارت بر تولید کارخانجات، معاش کارگران، استخدام و اخراج کارگران در کارخانجات، به ویژه نساجی شاهی، از دیگر عرصه‌های فعالیت وی بودند. راضیه ابراهیم‌زاده در خصوص تحکیم مبارزات توده‌ای در مازندران می‌گوید: «در مازندران سازمان‌های حزبی و کارگری استحکام یافتند و اتحادیه‌های کارگری در کارخانجات تبدیل به نیروی تعیین‌کننده شدند» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۵). با وجود تحکیم مبارزات کارگری در شهرهای صنعتی مازندران، وضعیت اجتماعی ناامن بود و شهربانی قادر به ایجاد امنیت نبود. دلیل این امر نزاع‌هایی بود که از سوی مخالفان حزب توده، از جمله حزب سیدضیاء، وجود داشت. درگیری‌های خیابانی بین طرفداران و مخالفان حزب توده، میان مهاجرین و بومیان، احتکار برنج، تقسیم سلاح و غیره از جمله این مسائل بودند. راضیه ابراهیم‌زاده در کسوت یک زن کمونیست به صورت مستقیم به این مسائل ورود پیدا کرد. او برای مقابله با این وضعیت به سنگرهایی که در شهر ایجاد شده بود می‌رفت و اغلب شب‌ها به اداره امور امنیتی شهر می‌پرداخت. او می‌گوید: «اوباشان و عوامل سیدضیاء خانه‌های کارگران و اهالی زحمتکش چالوس، بابل، آمل و سایر نقاط مازندران را به آتش می‌کشیدند. در بین جاده‌ها جلوی ماشین‌های حامل محصولات کارخانجات و مواد غذایی را می‌گرفتند و به تاراج می‌بردند» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۷).

او برای پایان دادن به این وضعیت و حفظ امنیت کارگران توده‌ای، جمعیتی از ارازل خیابان شاپور تهران را که روابط خوبی با آن‌ها داشت، به مازندران آورد تا به عنوان محافظ عمل کنند. این افراد که شامل ۳۶ تن از باجگیران و چاقوکشان جنوب تهران بودند، عازم مازندران شدند. این تصمیم راضیه خانم به تصویب شورای متحده کارگری رسید و این افراد با نام «۳۶ برادر» بین توده‌ای‌ها معروف شدند. این ۳۶ برادر، یا چاقوکش و باجگیر، از طریق یک واگن مسافری به مازندران آورده شدند و هر یک در بخشی از کارخانه به کارهای فنی و مکانیکی مشغول شدند. در واقع، امور انتظامات کارخانه نساجی شاهی به آن‌ها سپرده شد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۷-۱۲۶). راضیه ابراهیم‌زاده در تأیید عملکرد خود در دوران حضورش در مازندران، مدعی است که تمامی دستورات حزب و شورای متحده مرکزی را اجرا کرده است. او تنها از یک دستور امتناع می‌کرد و آن هم جمع‌آوری اطلاعات یا جاسوسی بود. او می‌گوید: «گاهی به من مأموریت می‌دادند که لباس شیک بپوشم و سرخاب و ماتیک بمالم و کفش پاشنه بلند بپوشم و نزد فلان آقا یا فلان خانواده بروم و با آن‌ها روابطی ایجاد کنم و آنگاه حرف‌های آن‌ها را به کمیته حزب بازگو نمایم... با این‌گونه دستورات مخالفت می‌کردم» (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۸).

رهبری حزب به دلیل سرپیچی راضیه از دستورات، قصد برکناری او را داشتند، اما محبوبیت وی میان کارگران نساجی شاهی مانع از این تصمیم شد. با این حال، سال ۱۳۲۵ پایان حضور راضیه ابراهیم‌زاده در مازندران بود و در این سال او به آذربایجان رفت تا در غائله آذربایجان و دولت پیشه‌وری حضور داشته باشد (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۱: ۱۲۸). حضور راضیه ابراهیم‌زاده به عنوان یکی از زنان حزب توده در مازندران، حضوری مؤثر بود. با این حال، عمده اقدامات او در مازندران و حزب توده این استان در موضوعاتی غیر از مسائل زنان متمرکز بود. به بیان ساده، راضیه با وجود زن بودن، بر روی موضوع زنان و مسائلی چون افزایش سطح آگاهی یا جذب زنان در حزب تأکید چندانی نداشت. چنین فضای فکری نسبت به زنان در میان سایر زنان شاخص این حزب نیز قابل مشاهده است.

نتیجه‌گیری

با آغاز به کار دفاتر حزب توده در شهرستان‌های مازندران، تلاش برای جذب گروه‌های مختلف اجتماعی در این استان افزایش یافت. کارخانجات صنعتی مازندران از جمله محافل مورد علاقه این حزب برای حضور و گسترش اعضا و هوادارانش بود. زنان

شاغل در این کارخانجات، به‌ویژه از میان زنان بومی و مهاجر، به شعارهای این جریان در حمایت از کارگران تمایل نشان می‌دادند. با این حال، دو مسئله به عنوان موانع جدی در گسترش کمونیسم و توسعه اعضای حزب توده از این قشر مطرح بود: نخست، مشکلات عدیده اقتصادی و فرهنگی این طبقه و دوم، گرایش‌های مذهبی این زنان.

غالب زنانی که در کارخانجات مازندران به حزب توده یا شورای متحده کارگری تمایل می‌یافتند، در پی راه‌حلی برای مشکلات خود بودند. این زنان که غالباً کم‌سواد و مذهبی بودند، فاقد نگرش عمیق به مبارزات کارگری بودند. تجربه و گزارشات راضیه ابراهیم‌زاده از دوران کوتاه حضورش در مازندران نیز مؤید این موضوع است که جذب زنان به حزب توده چندان مورد توجه قرار نگرفته است. هرچند این حزب در بین زنان طبقات متوسط و فرودست هوادارانی یافت، اما فقدان آگاهی سیاسی، کم‌سوادی یا بی‌سوادی، باورهای مذهبی و مشکلات عدیده اقتصادی این قشر، موانع جدی در جذب آنان بود.

نگاه راضیه ابراهیم‌زاده به موضوع زنان، نگاهی از بالا و مردانه به نظر می‌رسد. او به عنوان عضو شورای متحده کارگری و تشکیلات دموکراتیک زنان در مازندران، کمتر بر روی این موضوعات متمرکز بود. به نظر می‌رسد ارتباط او با زنان در مازندران نیز محدود به زنان کارگر نساجی از نوع غیربومی بود، زیرا کارگران بومی نساجی در اقلیت بودند و در فضایی خشونت‌بار که با غلبه گفتمان مهاجران بر نساجی همراه بود، قرار داشتند. در چنین فضایی که آکنده از تعصبات قومی، زبانی و ایدئولوژیک بود، زنان بومی کارگر در کارخانجات نساجی مازندران، مجالی برای ابراز وجود نمی‌یافتند. می‌توان گفت راضیه به عنوان زنی از میان زنان فعال حزب توده، از گفتمانی مردانه نسبت به سایر زنان تبعیت می‌کرد. همچنین افکار، آمال و آرزوهایی که او مطرح می‌کرد، نمی‌توانست به‌طور کامل قابل تعمیم به سایر زنان فعال در این حزب باشد و مصداق یا نمادی از تمایلات سایر زنان فرودست و حتی متوسط‌الحال جامعه ایران نبود. چنین دیدگاهی زمانی نمایان‌تر می‌گردد که مسئله از تهران و شهرهای بزرگ به سطح محلی، یعنی استان، شهرستان و روستا منتقل می‌شود.

در مجموع، شمار زنان به عنوان اعضای فعال در حزب توده مازندران انگشت‌شمار بود، اما هواداران این حزب در میان زنان بسیار بیشتر بودند. زنان عضو و فعال حزب، عموماً از میان زنان بومی و مهاجری بودند که پدر، همسر یا برادران آنان در حزب توده عضویت داشتند. زنان هوادار نیز از زنان شاغل در کارخانجات صنعتی و یا زنان طبقه متوسط شهری بودند که نسبت به وضعیت نابرابر اقتصادی و اجتماعی با فرادستان اعتراض داشتند. در هر دو دسته از این زنان عضو و هوادار، مسأله زنانگی و حقوق زنان کمتر مورد توجه قرار می‌گرفت و در مقابل، دغدغه‌های اقتصادی و سیاسی بیشتر مورد توجه بود.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که زنان شاغل در کارخانجات نساجی، صابون‌سازی و صنایع وابسته، بخش مهمی از اعضای حزب و هواداران آن را تشکیل می‌دادند. این زنان، غالباً مهاجر و فرودست بودند و دغدغه‌های اقتصادی و معیشتی، عامل اصلی مشارکت آنان در فعالیت‌های حزبی بود. فعالیت در تشکیلات حزب غالباً مورد توجه زنان شاخص بوده است و نه زنان کارگر. زنان شاخصی مانند راضیه ابراهیم‌زاده نقش برجسته‌ای در سازماندهی کارگران زن و هدایت آنان به حزب ایفا کردند. او اتحادیه زنان زحمتکش را در مازندران تشکیل داد و شعبه تشکیلات دموکراتیک زنان را به این اتحادیه متصل کرد. با این حال، تمرکز او بر مسائل جنسیتی محدود بود و فعالیت‌های بیشتر حول محور مسائل کارگری و امنیت کارگران انجام می‌شد. با این وجود، زنان شاخص و گمنام در اتحاد و شبکه‌های سیاسی محلی تأثیرگذار بوده‌اند.

منابع

کتاب‌ها

- ابراهیم‌زاده، راضیه (۱۳۸۱). خاطرات یک زن تودهای، به کوشش بهرام چوبینه. تهران: دادار.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۷)، ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نی.
- اسکندری، ایرج (۱۳۷۲)، خاطرات ایرج اسکندری. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- اسکس، ریچارد (۱۳۸۹)، طبقه. ترجمه ندا رضایی. تهران: آشیان.
- اقبال، مهدی (۱۳۸۹)، تاریخ چالوس. تهران: شاملو
- انصاری، ابراهیم (۱۳۷۷)، نظریه قشربندی اجتماعی و ساختار تاریخی آن در ایران. اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- آوانسیان، اردشیر (۱۳۷۸)، خاطرات سیاسی اردشیر آوانسیان. به کوشش علی دهباشی. چ ۲. تهران: سخن.
- بیکر، الن. اچ. ایمان‌نل، کالج (۱۳۶۲)، جغرافیا و تاریخ. ترجمه مرتضی گودرزی. تهران: پژوهشکده تاریخ.
- روشه، گئی (۱۳۸۵)، تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی. چ ۱۸. تهران: نی.
- رمضانی پاچی، علی. عنایتی، علی اکبر (۱۳۹۰)، خلاصه تاریخ مازندران. بی جا.
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۸۷)، رشد روابط سرمایه داری در ایران، چ ۲. تهران: فرزین.
- طبری، احسان (۱۳۶۶)، خاطراتی از تاریخ حزب توده. تهران: امیرکبیر.
- فیروز، مریم (۱۳۷۲)، خاطرات مریم فیروز. تهران: دیدگاه.
- فوران، جان (۱۳۹۰) مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین. چ ۱۴. تهران: رسا.
- کیانوری، نورالدین (۱۳۷۲)، خاطرات نورالدین کیانوری، به کوشش موسسه تحقیقاتی دیدگاه، تهران: اطلاعات.
- لالمان، میشل (۱۳۹۴)، تحلیل اندیشه‌های جامعه‌شناسی از آغاز تا ماکس وبر. ترجمه عبدالحسین نیک گهر. تهران: هرمس.
- محرمی، نعمت الله. مهربان، حسن (۱۳۸۵)، مجموعه قوانین و مصوبات تقسیمات کشوری. ج ۱. تهران: گوه‌رشاد
- مهبجوری، اسماعیل (۱۳۴۵)، تاریخ مازندران. ج ۲. ساری: اثر.
- یوسفی نیا، علی اصغر (۱۳۷۰)، تاریخ تنکابن. تهران: قطره.
- شهرسواری، حسین (۱۳۸۵)، هفده روز در دودانگه. در گستره مازندران. دفتر پنجم. به کوشش زین العابدین درگاهی و محسن علی نژاد قمی.
- مصاحبه با صمصام الدین علامه (۱۳۸۲)، در گستره مازندران. دفتر چهارم. به کوشش زین العابدین درگاهی و محسن علی نژاد قمی.
- حزب توده از شکل‌گیری تا فروپاشی (۱۳۷۸)، به کوشش جمعی از پژوهشگران. تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

اسناد

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما، ۲۹۰/۱۶۰۲، ص ۲.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما، ۲۹۰/۵۳۱۷، ص ۱.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی، ساکما، ۲۹۳/۶۱۱۶، ص ۱.

۱۰۴ □ زنان شاخص حزب توده مازندران (۱۳۲۵-۱۳۲۰) (مطالعه موردی، راضیه ابراهیم‌زاده) / حسن نژاد

اسنادی از مهاجرت داخلی در ایران ۱۳۵۷-۱۳۱۱. (۱۳۹۰). تهران: مرکز پژوهش‌های سنچش و اسناد ریاست جمهوری.

مصاحبه

نیکخو، رجبعلی. عضو پیشین حزب توده مازندران، رئیس سازمان جوانان حزب توده بابل. کتابخانه سازمان میراث فرهنگی مازندران. ۱۳۹۵/۱۲/۱۰.

حاتمی میری، نرگس. از اقوام نزدیک منصوره کیوانلو عضو حزب توده مازندران. ۱۴۰۳/۱۲/۱۲. بابلسر. دفتر کار خانم حاتمی.

نشریات

مردم ایران، ۳۰ تیر ۱۳۳۲، ص ۳.

